

Yaqut Bahadur qızı Əsrəfova⁴²

AZƏRBAYCAN AŞIQ TITULLARININ SUFİ ANLAMINA DAİR

Azərbaycan aşıq sənəti Azərbaycan mədəniyyətinin önəmli bir hissəsini təşkil etməkdədir. Bu sənət görkəmli sənətkar şəxsiyyətləri, zəngin ədəbi-bədii irs və musiqi nümunələri ilə milli mədəniyyəti zənginləşdirib. Aşıq sənətinin mədəni irsi ilə yanaşı aşıq fenomeni ilə bağlı araşdırılması vacib olan bir sıra məsələlər də vardır. Belə məsələlərdən biri də aşıq adları ilə yanaşı işlənən titullarla bağlıdır. Çünki bu titullar təsadüfi olaraq seçilməmiş və özündə müəyyən tarixi-mədəni gerçəkliyi ifadə etməkdədir. Bu baxımdan adlar və onların yanındakı titullar ayrıca olaraq araşdırılmalı məsələdir. Aşıq sənətinin tədqiqinə aid olan araşdırmalarda bu mövzuya toxunulsa da sistemli tədqiqat aparılmamışdır. Ona görə də aşıq titullarını ayrıca öyrənməyə ehtiyac vardır. Qeyd edək ki, titullar dövrün realıqları ilə yanaşı aşığın sənətdəki yerini, mövqeyini və statusunu müəyyənləşdirir. Bu titullar sadəcə ad üçün simvolik olaraq seçilməyib, sənətkarın statusu haqqında məlumatı da özündə ehtiva edir.

Azərbaycan aşıqlarının adı ilə qoşa işlənən titullara baxdığımız zaman rəngarəng terminlərlə qarşılaşırıq. Bunlar tədqiqat tələb edir. Belə terminləri qruplaşdırmaq, sistemləşdirmək, təsnif etmək üçün aşıq sənətinin tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, inkişaf mərhələlərini, aşıq sənətinin yaranmasında rol oynayan faktorları, sənətin mahiyyətini və fəlsəfi əsaslarını bilmək lazımdır. Bu o deməkdir ki aşıq titulları aşıq sənətinin biliciləri tərəfindən izah edilə bilər.

Azərbaycan aşıq sənətinin tədqiqindən bəhs edən M.H.Təhmasibin, M.Həkimovun, Q.Namazovun, M.Cəfərlinin, H.İsmayılovun, M.Qasımlının və b. tədqiqatlarında biz aşıq adı və onunla yanaşı işlənən titullar haqqında müəyyən məlumatlarla rastlaşırıq (1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9 və b.).

Burada diqqəti çəkən məsələ sənətin özünün adı olan aşıq sözü haqqında fikirlər də müxtəlifdir. Biz bu müxtəlif fikirləri burada geniş izah etmək fikrində deyilik. Çünki “aşığın” ərəb sözü olan “əşq”lə bağlı izahından kənardakı fikirləri doğru hesab etmirik. Düşünürük ki, aşığı sevən mənasında izah edən fikirlər doğrudur. Mahiyyət etibarilə söz olaraq aşıq aşıqdən yaranıb. Bu mövzunu mənim hörmətli elmi rəhbərim professor Hüseyn İsmayılov ətraflı və dəqiq şəkildə izah edib (8). Rəhbərimin bu mövzudakı fikirlərini uzun müddətli araşdırmalardan əldə edilmiş dəqiq elmi qənaətlər kimi dəyərləndirirəm.

Aşıq sənətinin mənşəyi və mahiyyəti, təşəkkülü və inkişaf yolları haqqında H.İsmayılovun tədqiqatlarını ən etibarlı qaynaq hesab edirəm. Titul məsələsi də sənətin mahiyyəti ilə bağlı olduğu üçün sənət dəqiq öyrənilməlidir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlar bizə titulları izah etmək üçün kömək edir. Məsələn, aşıq sözü ilə işlənən “dədə” və ya “dədə aşıq” terminləri özünün ən dəqiq elmi izahını Hüseyn İsmayılovun tədqiqatlarında tapıb. Dədənin aşıq titulu olmaqla yanaşı eyni zamanda dədə fenomeninin yeri və rolu aydınlaşdırılıb. Milli mədəniyyət tariximizdə belə fundamental məsələlərin öyrənilməsi olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Hüseyn İsmayılovun araşdırmalarında sənətin fəlsəfi əsasları, tarixi-mədəni aspektləri çox aydın bir şəkildə izah edilib, sənətin inkişaf mərhələləri dəqiq müəyyənləşdirilib (8). Bu inkişaf prosesi içərisində bəzi aşıq titulları da özünün elmi izahını tapıb. Bu tədqiqatlar aşıq titullarını öyrənmək üçün ciddi nəzəri qaynaq kimi istifadə oluna bilər.

Aşıq şəxsiyyətləri və aşıq yaradıcılığı haqqında yazılı qaynaqlar çox qədim deyil Əsasən, XIX əsrdən başlayaraq bir sıra məlumatlar müxtəlif mətbuat orqanlarında təqdim edilib. Daha əvvəlki dövrün aşıqlarının cümlərdə qalmış şeir nümunələrini də qaynaq olaraq dəyərləndiririk. “Qurbani, Sarı Aşıq, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Valeh, Xəstə Qasım, Əmrəh və başqalarının şeirləri cüzi miqdarda olsa da, cümlərdə qalmışdır” (1, 172). Sovet dövründə aşıqlar haqqında müəyyən toplular nəşr olunub. Aşıq şeiri nümunələri çap olunub. Aşıq yaradıcılığı ilə bağlı iki cildlik nəşr edilib. Bununla yanaşı ayrı-ayrı aşıqların yaradıcılığı da həm tədqiqat mövzusu kimi, həm də bədii nümunələr olaraq nəşr edilib. Məsələn, Aşıq Ələsgərin şeirləri həmin dövrdə ayrıca kitab şəklində çap edilib. Sovet dövründə aşıqla bağlı nəşrlərin sayı yetərli olmamışdır. Bir çox aşıqlar haqqında kitablar, onların yaradıcılığı, onlar haqqında tədqiqatlar müstəqillik dövründə nəşr edilib.

Əldə olan nəşrləri nəzərdən keçirdiyimiz zaman rəngarəng aşıq titulları ilə qarşılaşırıq (2; 4). Bu titulların içərisində eyni olanlar da, müxtəlif olanlar da vardır. Ona görə də biz ilk növbədə bu titulların içərisində daha çox işlənənləri xüsusi diqqətlə öyrənməyə çalışırıq.

Aşıq titulları üzərində müşahidələrdən aydın olur ki, onları ilk növbədə yaşadıkları dövrün realıqları kontekstində araşdırmaq lazımdır. Hər hansı bir titulun mənası aşığın yaşadığı, dövr, şərait, mühitlə mütləq şəkildə bağlı olacaq. Ona görə də orta əsrlərə aid titulla müasir dövrün sənətkarının adındakı eyni titulu eyni şəkildə izah edə bilmərik. Ənənəyə hörmət olaraq keçmişdən hansısa bir titulu götürmək həmin titulu gerçək mənası ilə daşıyan keçmiş dövrün sənətkarının daşdığı titulun eynisi deyil və eyni titul eyni cür izah edilə bilməz. Məsələn, Miskin Yunus, Miskin Abdal və Miskin Vəli adlarındakı titullar eyni şəkildə izah edilməməlidir. Əvvəlki iki miskin bu titulu bir status olaraq daşıyır, sonuncu isə onu həmin titulla əlaqəli yaranmış yer adı ilə bağlı götürmüşdür. Gədəbəy rayonu ərazisində Miskinli dərəsi deyilən, sovet dövründəki adı Rüstəm Əliyev olan kəndlə bağlı Miskinli sözünü öz adına əlavə edən sənətkarlar vardır. Bu cür adları biz status kimi izah edə bilmərik.

Titulların izahı üçün aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

1. Titulu daşıyan sənətkarın şəxsiyyəti.
2. Sənətkarın dövrü və mühiti.

⁴² Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Xaqani Şirvani adına Aran regional filialının müdiri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, yaqut.bahadur@gmail.com

3. Həmin dövrdə mövcud din və təriqətlər.
4. Həmin dövrün ideya cərəyanları.
5. Aşığın sənətdəki yeri və sənətkar statusu.

Ənənə içərisində hər bir aşıq özünə istədiyi titulu seçə bilməz. Ənənədən kənarda hər bir sənətkar özünə ad, titullar, ləqəb, təxəllüs seçə bilər. Bu baxımdan iki aspektdə xüsusi diqqət etmək lazımdır:

1. Sənət aspekti.
2. Sosial aspekt.

Bunlar bir-birinə qarşı deyildir. Sənətkarın sənətdəki mövqeyi ilə cəmiyyətin ona münasibəti arasında bir uyğunluq olmalıdır. Sənətdəki status cəmiyyət tərəfindən də etiraf olunmalıdır. Hər halda ənənəvi mədəniyyət bunu belə tələb edir.

Tədqiqatlarda aşıq adının və aşıq sənətinin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. XII əsrdən aşıq adının işləndiyi haqqında da fikirlər mövcuddur. Xoca Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında bu adın işləndiyi qeyd olunur.

Bundan sonrakı dövrlərdə də aşıq adı ilə Aşıq Paşa (XIII əsr), Aşıq Çələbi (XVI əsr) və başqaları fəaliyyət göstərmişlər.

Aşıq adının sufi təriqətlərlə bağlı olması fikri, bizcə də, ən doğru yanaşmadır. Biz aşıqdan öncə ənənəvi söyləyici kimi tanınan ozanla aşığın müqayisəsini və onların arasında varislik məsələsini müzakirə etmirik. Belə hesab edirik ki, ozan oğuzların qədim ənənəvi dastan söyləyicisidir və izlərini Kitabı-Dədə Qorqudda saxlayıb. Ozanın soy soylaması, boy boylaması, qopuz çalması ilə aşığın saz çalması, dastan söyləməsi müqayisə edilə bilər.

Aşıq adı ilə bağlı maraqlı faktlardan biri xalq arasında haqq aşıqlarına “şıx” deyilməsidir. Ehtimal ki, bu “şıx” sözü “şeyx” sözünün xalq dilindəki deyiliş şəkli. Hər halda bu sözləri əlaqəli izah etmək mümkündür. Şeyxin dini rəhbər, ruhani bir din xadimi olduğu bilinir. Şıx isə haqq vergisi almış şəxsə deyilir. Bunların arasındakı fərq birinin oxuyaraq, elm öyrənərək müəyyən biliklər əldə etməsidir, digəri isə bütün bilik və qabiliyyətləri vergi yolu ilə alması ilə səciyyələnir. Aşıq Ələsgərin ustadı Aşıq Alıya Şıx Alı da deyildiyi haqqında məlumatlar vardır.

Bir çox aşıqların adları sadəcə aşıq sözü ilə işlənir. Məsələn, Aşıq Ələsgər, Aşıq Kamandar, Aşıq Şakir, Aşıq Əhməd və b.

Bəzi aşıq adları onların yaşadıkları yerlə bağlı olur. Məsələn, Aşıq Alı Qızıləngli, Aşıq Qurbani Dirili, Zəddə Abdulla, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Hüseyn Saracılı və b.

Bir sıra aşıq titulları vardır ki, özündə dini mənə ifadə edir. Məsələn, Molla Cümə. Mirzə titulu ilə işlənən aşıq adları içərisində Aşıq Mirzə Bilalı qeyd etmək olar. Məlumdur ki, tarixən ərizə yazan şəxsə mirzə deyilibdir. Əhalinin savadsız olduğu dövrlərdə çox az oxumuş adamlar içərisindən yazı işlərini bacaran, dövlət məqamlarına rəsmi müraciət üçün ərizələri yazan adamlar olubdur. Belə şəxslər mirzə adlanıb. Lakin bununla bərabər, ümumiyyətlə. Savadlı adama da mirzə deyilibdir. Bizcə, Aşıq Mirzə Bilal da savadlı olduğu üçün ona mirzə deyilmişdir. Aşıq Molla Cümənin də dini təhsili olması və ya mollalıq etməsi onun belə adlanmasına səbəb ola bilər.

Bəzi aşıq adlarında onların məşğul olduqları peşə adı özünü göstərir. Məsələn, Dəllək Murad adından bu aşığın eyni zamanda dəlləklik etdiyini də düşünmək olar.

Bir sıra aşıq ad-titulları vardır ki, özündə sufi anlayışlar ifadə edirlər. Belə anlayışlar içərisində, qul, miskin, xəstə, yazıq sözlərinin adlarla işləndiyini müşahidə edirik.

Qeyd edək ki, belə titullar fiziki vəziyyəti ifadə etmir və mənəvi məzmun daşıyır. Bu tipli titullar təsəvvüf dövrünü, təriqətlərin mövcud olduğu reallığı özündə ehtiva etməkdədir. Təsəvvüfdə mənəvi yüksəliş tövbə ilə başlanır. Bu yüksəlişin yüksək mərtəbəsi isə haqqın qulu olmaq və ya qul məqamıdır. Qul adını özünə titullar gətirmiş aşıq mənəvi cəhətdən çox yüksək səviyyədə olan insan deməkdir. Belə bir insan Allahdan başqa heç kimə boyun əyməyən, Allahın əmrinə bağlı adamdır. Bizim aşıqlar içərisində Qul Mahmud adında bu titullar işlənmişdir.

Abdal titulu da sufi təriqətlə bağlıdır. Bunların geyim və davranışlarında fərqli xüsusiyyətlər olmuşdur. Əskidən abdal kimi tanınan sufilər sonralar bəxtəşilər tərəfindən təmsil olunublar.

Aşıq titulları içərisində diqqəti cəlb edən və sufi təriqətlə bağlı olan titullardan biri də miskinlikdir. Miskinlik mənəvi paklığın yüksək məqamıdır. Azərbaycan aşıq sənətində də miskin titulları şəxslər olmuşdur. Bunların içərisində Miskin Abdal kimi tanınan böyük övliyə vardır. Miskin Abdalın şəxsiyyəti və sənəti haqqında görkəmli folklorşünas alim Hüseyn İsmayılovun tədqiqatlarında bəhs olunur (5).

Təsəvvüflə bağlı titullardan biri də “xəstə” sözüdür. Bu titullar məşhur Azərbaycan aşığı Xəstə Qasımın adında işlənir. Təsəvvüfdə xəstə ilahi eşqin xəstəsi kimi mənəvi bir mənə daşımaqdadır. Allah sevgisi. İlahi eşqə bağlılıq və bu yolda mənəvi yüksəlişə nail olmuş sənətkar belə titullar gətirə bilər.

Aşıq ad və titulları üzərində müşahidələrdən belə qənaətə gəlirik ki, titullar müxtəlif mənəvi keyfiyyətləri özündə ehtiva edir. Buradan o da aydın olur ki, aşıq şəxsiyyətləri öz dövrünə görə elm və ürfan sahibi olublar, ariflər və mərifət sahibləri aşıq zümərəsi içərisindən çıxıb. Aşıqların titullarında daşıyan mənəvi irsin mənasını aydınlaşdırmaq və onları Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi öyrənmək gələcək tədqiqatçıların üzərinə düşür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
2. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. 2 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Namazov Q. Aşıqlar. Bakı, 2004.
4. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 2 cildə, II c. / Tərt. ed. Ə. Axundov, Bakı: Elm, 1984.
5. Miskin Abdal. Toplayanı və tərtib edən H. İsmayılov. Bakı: Səda, 2001.
6. Namazov Q. Aşıqlar. Bakı, 2004.

7. Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı, 2004.
8. İsmayilov H. Göyçə aşıq mülhiti: təşəkkülü və inkişaf yolları. Bakı, 2002.
9. Qasımlı M. Aşıq sənəti. Bakı, 1996.
10. Bahadırqızı Y. Aşıq Əhmədın yaradıcılığı. Bakı, 2009.

Açar sözlər: Azərbaycan, aşıq, titül, suf, təhlil

Ключевые слова: Азербайджан, ашыг, титул, суфизм, анализ

Keywords: Azerbaijan, Ashyg, title, Sufism, analysis

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan aşıq adları ilə işlənən titullar tədqiqatı cəlb edilmişdir. Bu titulları izah etmək üçün aşıq sənətinin keçdiyi tarixi inmişaf yolu izlənilmiş və sənətin əsas xüsusiyyəti adlarla əlaqəli təhlil edilmişdir. Bir sıra titulların sənətkarın statusu ilə əlaqəli olduğu aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı titulların ifadə etdiyi mənalar da izah edilmişdir. Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, aşıq titullarının bir qrupu sufi mahiyyətlidir. Belə titullar aşığın sufi təriqətdəki mövqeyi ilə əlaqəli götürülmüşdür. Xüsusilə, bəzi titulların mənəvi təkamülün pillələri ilə bağlı olduğu da üzə çıxmışdır.

О суфийском значении азербайджанских ашыгских титулов

Резюме

В исследование были включены титулы использованные в именах азербайджанских ашыгов. Для объяснения этих названий прослежен исторический путь развития искусства ашыгов и проанализирована основная особенность искусства в связи с названиями. Уточнено, что ряд титулов связаны со статусом мастера. Кроме того, поясняется значение названий. В результате анализа установлено, что группа ашыгских титулов носит суфийский характер. Такие титулы были присвоены в связи с положением ашыга в суфийской секте. В частности, выявлено, что некоторые титулы связаны с этапами духовной эволюции.

On the Sufi Meaning of Azerbaijani Ashyg Titles

Summary

The study included titles used in the names of Azerbaijani Ashygs. To explain these names, the historical development of Ashyg art was traced and the main feature of the art in connection with the names was analyzed. It was clarified that a number of titles are associated with the status of the master. In addition, the meaning of the names is explained. As a result of the analysis, it was established that a group of Ashyg titles is of a Sufi nature. Such titles were assigned in connection with the position of the Ashyg in the Sufi sect. In particular, it was revealed that some titles are associated with the stages of spiritual evolution.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Ağaverdi Sərxan oğlu Xəlilov